

Σπίθα, φλόγα, φωτιά!

ΒΙΒΛΙΟ ΓΙΑ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΥΣ

ΜΟΥΣΕΙΟ
ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ
ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

Εκπαιδευτικά Προγράμματα

ΜΟΥΣΕΙΟ
ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ
ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

Υπουργείο Πολιτισμού & Αθλητισμού
Γενική Διεύθυνση Αρχαιοτήτων και Πολιτιστικής Κληρονομιάς
Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού
Τμήμα Εκθέσεων Επικοινωνίας και Εκπαίδευσης

Σπίθα, φλόγα, φωτιά!

Εκπαιδευτικό πρόγραμμα για μαθητές και μαθήτριες Γ' και Δ' δημοτικού
Βιβλίο για εκπαιδευτικούς και φύλλα εργασίας

Κείμενα - σχεδιασμός προγράμματος

Ιουλία Γαβριηλίδου, αρχαιολόγος - μουσειολόγος

Επιμέλεια εντύπου

Εύα Φουρλίγκα, αρχαιολόγος-μουσειολόγος

Σκίτσα

Βίκτωρ Μοσχόπουλος, εικονογράφος

Η Σπίθα βασίστηκε σε σκίτσο της Αλεξάνδρας Δημητρίου, όταν ήταν μαθήτρια Δ' δημοτικού.

Αρχαιολογικές πληροφορίες

δρ Ιωάννης Μότσιανος, αρχαιολόγος - μουσειολόγος

Σχεδίαση φύλλων εργασίας για τους/τις μαθητές/τριες και παιχνιδιού γνώσεων

Βίκτωρ Μοσχόπουλος

Σχεδίαση βιβλίου για εκπαιδευτικούς

Θωμάς Γκινούδης

ISBN 978-618-5251-09-3

Copyright ©2021 ΥΠΠΟΑ, Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού

Η παραγωγή του βιβλίου για εκπαιδευτικούς και των φύλλων εργασίας πραγματοποιήθηκε χάρη στην ευγενική χορηγία του *Ιδρύματος Α.Γ. Λεβέντη*

Το βιβλίο αφιερώνεται στη μνήμη της Ιουλίας Γαβριηλίδου

Περιεχόμενα

Εισαγωγή	4
Άνθρωπος και φωτιά: γενικές πληροφορίες για το θέμα του εκπαιδευτικού προγράμματος	6
Σύντομη προετοιμασία στην τάξη πριν την επίσκεψη	8
Περιγραφή του εκπαιδευτικού προγράμματος	10
Α. Η εργασία των παιδιών με βάση τα 4 εικονογραφημένα έντυπα	13
Β. Οδηγίες για την εργασία των παιδιών με βάση τα 4 έντυπα	14
Γ. Το παιχνίδι γνώσεων «Σπίθα, φλόγα, φωτιά!»	16
Δ. Οδηγίες για το παιχνίδι γνώσεων «Σπίθα, φλόγα, φωτιά!»	18
Τα αντικείμενα του εκπαιδευτικού προγράμματος	21
Πρακτικές οδηγίες για να οργανώσετε την επίσκεψή σας στο Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού	27
Στο σχολείο μετά την επίσκεψη	29
Βιβλιογραφία	31
Προέλευση εικόνων	31

Εισαγωγή

Το εκπαιδευτικό πρόγραμμα «Σπίθα, φλόγα, φωτιά!» του Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού με θέμα τη **φωτιά και τα οφέλη της για τον άνθρωπο** απευθύνεται σε παιδιά Γ' και Δ' δημοτικού. Δημιουργήθηκε με στόχο **οι εκπαιδευτικοί να το υλοποιούν με την τάξη τους** στην μόνιμη έκθεση του μουσείου.

Το πρόγραμμα βασίστηκε σε παλαιότερη εκπαιδευτική δράση του μουσείου με τίτλο «Ανάβοντας μια φλόγα», για τον σχεδιασμό της οποίας συνεργάστηκαν οι δρ Ιωάννης Μότσιανος, αρχαιολόγος-μουσειολόγος, Εύα Φουρλίγκα, αρχαιολόγος-μουσειολόγος, και Ιουλία Γαβριηλίδου, αρχαιολόγος-μουσειολόγος. Πρόκειται για εκπαιδευτική ξενάγηση η οποία υλοποιήθηκε το 2012, στο πλαίσιο συμμετοχής του μουσείου στην επικοινωνιακή δράση πανελλαδικής εμβέλειας «Παντέχνου πυρός σέλας – Λαμπερές Ιστορίες φωτιάς» του Υπουργείου Παιδείας, Θρησκευμάτων, Πολιτισμού και Αθλητισμού.

Το εκπαιδευτικό πρόγραμμα «Σπίθα, φλόγα, φωτιά!» υλοποιείται σε **τέσσερις επιλεγμένες αίθουσες** της μόνιμης έκθεσης του μουσείου και επικεντρώνεται σε συγκεκριμένα εκθέματα. Η συνολική του **διάρκεια** είναι 1 ώρα και 45 λεπτά περίπου. Για την εφαρμογή του το σχολικό τμήμα πρέπει να είναι χωρισμένο σε **4 ομάδες**.

Αποτελείται από το ακόλουθο **υλικό**:

- **4 φύλλα εργασίας** σε μορφή κόμικ, ένα για κάθε ομάδα, στα οποία οδηγοί των παιδιών στην εξερεύνηση του μουσείου είναι δυο φανταστικοί ήρωες, η Σπίθα και το Σπίρτο.
- **Παιχνίδι γνώσεων**, το οποίο δανείζεται ο εκπαιδευτικός με την άφιξη του στο μουσείο και το επιστρέφει, μόλις το εκπαιδευτικό πρόγραμμα ολοκληρωθεί.

Κύριος στόχος του προγράμματος είναι τα παιδιά να έχουν μια ευχάριστη κι εποικοδομητική μαθησιακή εμπειρία στο μουσείο, συμμετέχοντας σε μία βιωματική προσέγγιση του θέματος. Ακόμη, επιδιώκεται οι μαθητές/τριες:

- να προσεγγίσουν τον χώρο και την έννοια του μουσείου
- να μάθουν για τα οφέλη της φωτιάς για τον άνθρωπο
- να συνεργαστούν
- να μάθουν να παρατηρούν τα αντικείμενα και να αντλούν πληροφορίες από αυτά
- να προχωρήσουν στην ερμηνεία των αντικειμένων
- να μάθουν έννοιες και όρους, όπως «τσουκάλι», «λαγήνι», «πόρπη» κ. ά.
- να ασκηθούν στον προφορικό λόγο
- να εκφραστούν με μη λεκτικούς τρόπους επικοινωνίας

Οι **μέθοδοι** που χρησιμοποιούνται είναι:

- η ανακαλυπτική, που βασίζεται στην παρατήρηση και στη μελέτη των αντικειμένων με τη βοήθεια φύλλων εργασίας
- η συνεργατική
- οι προφορικές παρουσιάσεις των αποτελεσμάτων της ομαδικής εργασίας
- η δραματοποίηση

Άνθρωπος και φωτιά: γενικές πληροφορίες για το θέμα του εκπαιδευτικού προγράμματος

Η φωτιά ήταν από πολύ παλιά γνωστή στους ανθρώπους, κυρίως από τα ηφαίστεια και τους κεραυνούς. Όπως προκύπτει από τα αρχαιολογικά ευρήματα, οι άνθρωποι ξεκίνησαν να ελέγχουν τη φωτιά κατά την παλαιολιθική εποχή. Αυτό αποτέλεσε την πρώτη μεγάλη τους ανακάλυψη, χάρη στην οποία είχαν φως, θερμότητα και προστασία, όπως και τροφή ψημένη, νόστιμη και θρεπτική. Συγκεντρώνονταν γύρω της για να απολαύσουν τη θαλπωρή της κι αυτό συνέβαλε στην ανάπτυξη της επικοινωνίας αλλά και της ομιλίας.

Άλλη μια σημαντική ανακάλυψη συνέβη χάρη στη φωτιά μετά από εκατοντάδες χιλιάδες χρόνια, όταν οι άνθρωποι ανακάλυψαν την τέχνη να ψήνουν τον πηλό, η οποία κατά παράδοση συνδέεται με τη νεολιθική εποχή. Στην Ελλάδα τα πρώτα ευρήματα κεραμικής χρονολογούνται γύρω στο 6500 π.Χ. Με τη βοήθεια της φωτιάς ο πηλός, από εύπλαστο και ευδιάλυτο υλικό, έγινε σκληρό και ανθεκτικό. Έτσι, οι άνθρωποι μπόρεσαν να φτιάξουν χρήσιμα σκεύη για προσφορά και κατανάλωση τροφής, καθώς και ομοιώματα (ειδώλια) ανθρώπων και ζώων.

Γύρω στο 4000 π.Χ. ή λίγο νωρίτερα οι άνθρωποι ανακάλυψαν την κατεργασία του μετάλλου (μεταλλουργία). Η φωτιά χρησιμοποιούνταν τόσο για την παραγωγή όσο και για την επεξεργασία των μετάλλων, από τα οποία παράγονταν πολλά χρηστικά αντικείμενα, όπως εργαλεία, όπλα και κοσμήματα.

Γύρω στο 3500 π.Χ. οι άνθρωποι κατόρθωσαν με τη βοήθεια της φωτιάς να παραγάγουν επίσης γυαλί (υαλουργία), που ακόμη και σήμερα χρησιμοποιείται για την κάλυψη πολλών αναγκών. Κατά τη ρωμαϊκή περίοδο (1^{ος} αι μ.Χ.) η επαναστατική εφεύρεση της εμφύσησης (φουσητό γυαλί) έδωσε τη δυνατότητα κατασκευής γυάλινων αγγείων με πολύ μεγαλύτερη ευκολία και με πολύ μικρότερο κόστος, γεγονός που είχε ως αποτέλεσμα την ευρύτατη διάδοσή τους για την αποθήκευση υγρών και στερεών προϊόντων.

Για τη δημιουργία μεταλλικών, κεραμικών και γυάλινων αντικειμένων χρησιμοποιούνταν γενικά πήλινοι κλίβανοι, στους οποίους μπορούσαν να αναπτυχθούν πολύ υψηλές θερμοκρασίες. Συγκεκριμένα, για την κεραμική απαιτούνται κατά μέσο όρο 1000 βαθμοί Κελσίου και για την επεξεργασία του γυαλιού περίπου 1100 βαθμοί Κελσίου. Σε ό, τι αφορά τη μεταλλουργία, αναφέρουμε ενδεικτικά ότι για την εξαγωγή καθαρού χαλκού από το μέταλλευμα απαιτούνται 1100 βαθμοί Κελσίου περίπου και αντίστοιχα για τον σίδηρο 1500 βαθμοί Κελσίου.

Σύμφωνα με τη μυθολογία, θεός της μεταλλουργίας όπως και των ηφαιστειών ήταν ο

Ήφαιστος. Μοιραζόταν τη φωτιά μαζί με τον Δία, θεό του ουρανού και του κεραυνού. Η φωτιά αποτελούσε αρχικά προνόμιο μόνο των θεών. Ο Προμηθέας έκλεψε τη φωτιά για να τη δώσει στους ανθρώπους, παρέχοντάς τους έτσι τη δυνατότητα να ξεχωρίσουν από τα θηρία και να αναπτύξουν πολιτισμό. Για την πράξη του αυτή τιμωρήθηκε σκληρά. Επίσης, στην αρχαιότητα σε όλα τα σπίτια υπήρχε πάντοτε αναμμένη φωτιά προς τιμήν της Εστίας, της θεάς του σπιτιού και της οικιακής ζωής.

Τα οφέλη της φωτιάς είναι διαχρονικά: κέντρισε τη δημιουργικότητα του ανθρώπου και συνέβαλε στην εξέλιξη τεχνών και τεχνικών, ενώ οι ανάγκες για θέρμανση, φωτισμό και μαγείρεμα καλύπτονταν για αιώνες κατεξοχήν από τη φωτιά, μέχρι την αξιοποίηση της ηλεκτρικής ενέργειας.

Από την άλλη μεριά, η φωτιά, όταν μαίνεται ανεξέλεγκτη από φυσικούς λόγους ή ανθρώπινη υπαιτιότητα, είναι καταστροφική. Στις αρχαίες πόλεις, αλλά και μέχρι και τον 19^ο αιώνα, η αντιμετώπιση μιας πυρκαγιάς ήταν πολύ πιο δύσκολη απ' ό,τι είναι σήμερα, καθώς δεν υπήρχε πυροσβεστική υπηρεσία και η κατάσβεσή της ήταν αρμοδιότητα κυρίως του στρατού.

Στη Θεσσαλονίκη συνέβησαν δύο μεγάλες πυρκαγιές, η μια το 1917, η οποία κατέστρεψε το ένα τρίτο περίπου του σημερινού κέντρου της πόλης, και η άλλη το 1997 στον Κέδρινο λόφο (Σείχ Σου), η οποία έκαψε το 55% της έκτασης του δάσους.

Σύντομη προετοιμασία στην τάξη πριν την επίσκεψη

Με βάση τα παραπάνω μπορείτε να πραγματοποιήσετε μια πολύ σύντομη συζήτηση στην τάξη ως εισαγωγή στο εκπαιδευτικό πρόγραμμα. Στόχος είναι να γίνει κατανοητή η **χρησιμότητα της φωτιάς για τον άνθρωπο**, το γεγονός ότι είναι **ιδιαίτερα παρούσα στη ζωή μας** αλλά και η **καταστροφική της διάσταση**. Καθώς πρόκειται για ένα θέμα που είναι οικείο στα παιδιά, προσπαθήστε γενικά να χρησιμοποιήσετε τη μαιευτική μέθοδο (κατευθυνόμενη συζήτηση), που βασίζεται στο συνεχή διάλογο και στοχεύει στο να ανακαλέσει μέσω ερωτήσεων γνώσεις που ήδη κατέχουν.

Ξεκινήστε με **καταιγισμό ιδεών**. Ζητήστε τους να κλείσουν τα μάτια και να σας πουν λέξεις και εικόνες που τους έρχονται στο μυαλό στο άκουσμα της λέξης «φωτιά». Στη συνέχεια ζητήστε τους να θυμηθούν (κυρίως από τα παιδιά της Δ' δημοτικού) εκφράσεις σχετικές με τη φωτιά που χρησιμοποιούμε στην καθημερινότητά μας (λ.χ. «φωτιά στα μπατζάκια μας», «βγάζω τα κάστανα από τη φωτιά», «τα μάτια του πετούσαν σπίθες», «είναι σπύρτο μοναχό», «σπινθηροβόλο βλέμμα», «βάζω το χέρι μου στη φωτιά», «ρίχνω λάδι στη φωτιά» κ.ά.). Τονίστε ότι όλες αυτές οι εκφράσεις φανερώνουν πόσο πολύ η φωτιά είναι παρούσα στη ζωή μας.

Μπορείτε στο ίδιο πλαίσιο να αναφερθείτε στον Ήλιο, που είναι ένα αστέρι. Ο Ήλιος μπορεί να παρομοιαστεί με μια μεγάλη φωτιά, που καθημερινά μας φωτίζει και μας ζεσταίνει. Χωρίς αυτόν δε θα μπορούσε να υπάρχει ζωή στη Γη. Αλλά και η Γη στο εσωτερικό της έχει φωτιά, δηλαδή πετρώματα και μέταλλα σε διάπυρη κατάσταση.

Ζητήστε έπειτα από τα παιδιά να θυμηθούν από τη **μυθολογία** θεούς ή μύθους σχετικούς με τη φωτιά.

Συζητήστε για το πώς μπορεί να ανάψει **μια φωτιά από μια σπίθα**. Στο φαινόμενο αυτό βασίζεται σε μεγάλο βαθμό και το εκπαιδευτικό πρόγραμμα του μουσείου. Αναζητήστε στο διαδίκτυο ταινίες (βίντεο) μικρής χρονικής διάρκειας, όπου παρουσιάζονται οι διαφορετικοί τρόποι με τους οποίους μπορεί να ανάψει μια σπίθα και στη συνέχεια, με τη βοήθεια ενός εύφλεκτου υλικού, να γίνει φλόγα. Παρακολουθήστε τα όλοι μαζί στην τάξη. Ενδεικτικά, παραπομπές για τέτοια σύντομα βίντεο πειραματικής αρχαιολογίας θα βρείτε στη βιβλιογραφία, στο τέλος του παρόντος βιβλίου.

Συζητήστε σχετικά με τα **οφέλη** της φωτιάς για τους ανθρώπους αλλά και για την **καταστροφή** που μπορεί να προκαλέσει.

Στη συνέχεια πληροφορήστε τα παιδιά ότι θα επισκεφτείτε το **Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού**, για να ανακαλύψετε μέσα από τα εκθέματα τους τρόπους με τους οποίους η

φωτιά είναι ωφέλιμη για τον άνθρωπο. Αναφέρετε ότι τα αντικείμενα που θα δείτε στο μουσείο είναι πάρα πολύ παλιά, από τη **βυζαντινή** περίοδο. Για να μπορέσουν να αντιληφθούν καλύτερα την εποχή, μια και δεν την έχουν ακόμη προσεγγίσει μέσω του μαθήματος της Ιστορίας, μπορείτε να χρησιμοποιήσετε όρους που τους είναι οικείοι εξηγώντας ότι προέρχονται από τα χρόνια των προ-προ-προ-προ-προ-προ... παππούδων μας. Στα παιδιά της Δ' δημοτικού, ανάλογα με το πόσο έχετε προχωρήσει στην Ιστορία, μπορείτε να διευκρινίσετε ότι η βυζαντινή εποχή ακολουθεί την αρχαία ή ότι αποτελεί τη συνέχεια της ρωμαϊκής.

Συζητήστε σχετικά με την **έννοια του μουσείου** (και ειδικότερα ενός αρχαιολογικού μουσείου, όπως είναι το Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού): σ' αυτό υπάρχουν τα αυθεντικά αντικείμενα που χρησιμοποιούσαν παλιά οι άνθρωποι και τα οποία είναι πολύτιμα για μας σήμερα ως πηγή πληροφοριών. Τα αντικείμενα αυτά έχουν βρεθεί κατά κύριο λόγο από αρχαιολόγους σε ανασκαφές. Επίσης, σε ένα μουσείο εργάζονται πολλές ειδικότητες (αρχαιολόγοι που μελετούν και καταγράφουν τα εκθέματα, συντηρητές, αρχιτέκτονες για τη διαμόρφωση των χώρων, φύλακες, εργατοτεχνικό προσωπικό κ.ά.).

Τέλος, προετοιμάστε τα παιδιά ως προς τη **συμπεριφορά** τους κατά την επίσκεψη. Είναι σημαντικό να καταλάβουν ότι οι κανόνες που θα πρέπει να τηρήσουν απορρέουν από την ιδιαιτερότητα του χώρου. Τονίστε το γεγονός ότι εκεί βρίσκονται τα αυθεντικά αντικείμενα της βυζαντινής περιόδου, τα οποία είναι σπάνια και σημαντικά ως τεκμήρια της συγκεκριμένης εποχής. Τα περισσότερα από αυτά μάλιστα εκτίθενται εκτός προθηκών σε όλες τις αίθουσες. Ρωτήστε τι θεωρούν ότι επιτρέπεται και τι όχι μέσα σε έναν τέτοιο χώρο. Έχει ιδιαίτερη σημασία να αντιληφθούν ότι **δεν μπορούν να αγγίζουν**, ώστε να αποφευχθούν ατυχήματα και να είναι ασφαλή τόσο τα ίδια όσο και τα εκθέματα. Θα πρέπει επίσης για τους ίδιους λόγους να προσέχουν πώς κινούνται μέσα στο μουσείο και να **μην τρέχουν**. Τονίστε ακόμη στα παιδιά ότι θα εργαστούν ανά ομάδες και ότι η **συνεργασία** αποτελεί βασικό στόχο του προγράμματος, **χωρίς όμως φασαρία**, ώστε να μην ενοχλούνται οι υπόλοιποι επισκέπτες.

Περιγραφή του εκπαιδευτικού προγράμματος

Το πρόγραμμα αποτελείται από δύο μέρη:

α) την εργασία με βάση τα 4 έντυπα (βλ. εικ. 1 και τα φύλλα εργασίας στην ιστοσελίδα του μουσείου, www.mbr.gr), με τη βοήθεια των οποίων οι ομάδες εντοπίζουν και παρατηρούν μέσα στο μουσείο πήλινα, μεταλλικά και γυάλινα αντικείμενα.

Εικόνα 1. Φύλλο εργασίας του εκπαιδευτικού προγράμματος

β) το **παιχνίδι γνώσεων** (εικ. 2), που έχει ως στόχο την εμπέδωση των γνώσεων που αποκτήθηκαν με βάση τα φύλλα εργασίας.

Εικόνα 2. Το παιχνίδι γνώσεων

Στα φύλλα εργασίας σε μορφή κόμικ πρωταγωνίστρια είναι η Σπίθα: με τη βοήθειά της μπορεί να ανάψει η φωτιά και άρα χάρη σ' αυτήν δημιουργήθηκαν τα επιλεγμένα εκθέματα που βλέπουν τα παιδιά. Το Σπίρτο, φίλος της Σπίθας, παρέχει ενδιαφέρουσες πληροφορίες εμπλουτίζοντας την περιήγηση. Στη συνέχεια, στο παιχνίδι γνώσεων η Σπίθα με τη βοήθεια των παιδιών γίνεται φλόγα κι έπειτα φωτιά.

Ως προς τους **χώρους υλοποίησης**, το πρώτο μέρος αφορά τρεις αίθουσες της μόνιμης έκθεσης του μουσείου (εικ. 3). Πρόκειται για τις αίθουσες 1 «Ο βυζαντινός ναός», 3 «Από τα Ηλύσια Πεδία στο χριστιανικό Παράδεισο» και 6 «Το βυζαντινό κάστρο». Στο δεύτερο μέρος του προγράμματος το παιχνίδι γνώσεων παίζεται στο πατάρι της αίθουσας 7 «Το λυκόφως του Βυζαντίου». Είναι πολύ χρήσιμο να επισκεφτείτε μόνοι/ες το μουσείο πριν την υλοποίηση, προκειμένου να εξοικειωθείτε με τους χώρους και τα εκθέματα.

Εικόνα 3. Κάτοψη του Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού. Το εκπαιδευτικό πρόγραμμα υλοποιείται στις αίθουσες 1, 3, 6 και 7. Με μωβ βούλες σημειώνονται οι θέσεις των εκθεμάτων, καθώς και ο χώρος όπου παίζεται το παιχνίδι γνώσεων. Αυτά είναι και τα σημεία που μπορούν να καθίσουν οι μαθητές/μαθήτριες για να εργαστούν ανά ομάδες.

Α. Η εργασία των παιδιών με βάση τα 4 εικονογραφημένα έντυπα

Οι ομάδες εργάζονται **ταυτόχρονα στην ίδια αίθουσα** και συνεχίζουν όλες μαζί στην επόμενη, μόνο όταν το σύνολο της τάξης έχει ολοκληρώσει τη δουλειά του.

Με βάση τις οδηγίες της Σπίθας στο έντυπο, κάθε ομάδα εντοπίζει και παρατηρεί ένα αντικείμενο (ή ένα σύνολο ομοειδών εκθεμάτων, λ.χ. γυάλινα αγγεία) και απαντά γραπτά στις ερωτήσεις. Μπορείτε να δείτε τις απαντήσεις στην ιστοσελίδα www.mbr.gr/edu (βλ. «φύλλα εργασίας-απαντήσεις»).

Στη συνέχεια είναι σημαντικό κάθε ομάδα να **παρουσιάσει τα αποτελέσματά της** στην υπόλοιπη τάξη. Στόχος είναι ο αναστοχασμός, η σύνοψη των γνώσεων που αποκτήθηκαν και η προετοιμασία για το παιχνίδι που ακολουθεί. Ανάλογα με το πόσο ασκημένα είναι τα παιδιά στην πρακτική αυτή, η παρουσίαση μπορεί να γίνει είτε ανά αίθουσα είτε μια φορά συνολικά στο τέλος.

B. Οδηγίες για την εργασία των παιδιών με βάση τα 4 έντυπα

Τα παιδιά εργάζονται και στις τρεις αίθουσες **καθισμένα στο πάτωμα**, σε μικρή απόσταση από το αντικείμενο που έχουν να επεξεργαστούν. Αν χρειαστεί να το παρατηρήσουν πιο προσεκτικά, σηκώνονται ένα ή δυο παιδιά κι όχι όλα μαζί, ώστε να αποφευχθούν ατυχήματα. Ξεκινώντας με τα φύλλα εργασίας στην αίθουσα 1 διαβάστε φωναχτά σε όλη την τάξη την πρώτη πτυχή, η οποία είναι κοινή σε όλα τα έντυπα, ώστε τα παιδιά να ακούσουν με προσοχή την εισαγωγή στο εκπαιδευτικό πρόγραμμα.

Στη συνέχεια οι ομάδες δουλεύουν **συνεργατικά**. Τονίστε εξαρχής τη σημασία της συνεργασίας γενικά αλλά και ως προϋπόθεση για τη δουλειά που έχουν να κάνουν στο συγκεκριμένο εκπαιδευτικό πρόγραμμα. Αν οι μαθητές/τριές σας έχουν σε γενικές γραμμές ευχέρεια στην ανάγνωση, καλό είναι όλοι/ες να διαβάσουν και να γράψουν στα φύλλα εργασίας. Προτείνουμε να διαβάζουν με τη σειρά στην υπόλοιπη ομάδα τα κείμενα στα συννεφάκια και, αφού όλοι/ες μαζί αποφασίσουν για τη σωστή απάντηση, όποιος/α διάβασε να τη συμπληρώνει στο έντυπο. Στην αντίθετη περίπτωση και για οικονομία χρόνου μπορείτε να ορίσετε εξαρχής ένα (ή και δύο) παιδιά σε ρόλο «αναγνώστη», το οποίο θα διαβάσει όλα τα κείμενα του εντύπου στην ομάδα του και οι υπόλοιποι/ες θα γράφουν με τη σειρά. Αν, τέλος, η τάξη σας (ιδιαίτερα αν πρόκειται για Γ' δημοτικού) δυσκολεύεται στη γραφή και την ανάγνωση, ζητήστε από το μουσείο περισσότερα φύλλα εργασίας για κάθε ομάδα και μοιράστε ένα έντυπο ανά δυο παιδιά, ώστε να διευκολύνετε τη δουλειά τους.

Ενθαρρύνετε τους/τις μαθητές/τριες να βασιστούν στο δυναμικό τους, τόσο ως άτομα όσο και ως σύνολο. Έχει ιδιαίτερη σημασία να εντοπίσουν οι ίδιοι/ες τα αντικείμενα, να σκεφτούν και να δώσουν τις δικές τους απαντήσεις, και φροντίστε η δική σας παρέμβαση να είναι όσο το δυνατόν μικρότερη. Υπενθυμίστε στη φάση αυτή ότι δεν μπορούν να αγγίζουν τα εκθέματα και τις βιτρίνες, προς αποφυγή ατυχημάτων. Οι απαντήσεις είναι απλές και βασίζονται αποκλειστικά στην παρατήρηση των εκθεμάτων, έτσι δε θα χρειαστεί να διαβάσουν τις συνοδευτικές λεζάντες της έκθεσης.

Τέλος, σε ό, τι αφορά τις **παρουσιάσεις**, υπογραμμίστε εξαρχής ότι είναι σημαντικό όλοι/ες να ακούν με προσοχή κάθε ομάδα, όπως και να **θυμούνται** τις ακριβείς ονομασίες όλων των αντικειμένων (λ.χ. πόρπη, λαγήνι), γιατί σ' αυτές τις πληροφορίες βασίζεται το παιχνίδι γνώσεων που θα παίξουν στο τέλος. Είναι επίσης σημαντικό να αναφέρεται κάθε φορά η σχέση των εκθεμάτων με τη φωτιά, ώστε να είναι σαφής η μεταξύ τους νοηματική σύνδεση.

Φροντίστε να εμπλέκονται κατά την παρουσίαση όλα τα μέλη. Αν οι μαθητές/τριές σας είναι εξοικειωμένοι/-ες με τη συγκεκριμένη πρακτική, πραγματοποιήστε τις παρουσιάσεις

ανά αίθουσα μπροστά στο κάθε έκθεμα, με τις ομάδες να ξεναγούν κατά κάποιον τρόπο η μία την άλλη (στο πλαίσιο αυτό θα πρέπει να αφιερώνετε κάθε φορά λίγο χρόνο για προετοιμασία). Το μουσείο καθίσταται έτσι για τα παιδιά ένας χώρος οικείος, στον οποίο μπορούν να αυτενεργήσουν και να επικοινωνήσουν. Επίσης, αναλαμβάνουν ακόμη πιο ενεργητικό ρόλο στην πρόσληψη της γνώσης μεταδίδοντάς την.

Προκειμένου να ασκηθούν στον προφορικό λόγο, προτρέψτε τα παιδιά να μη διαβάζουν κατά λέξη τις ερωτήσεις και τις απαντήσεις από τα έντυπα, αλλά να τις χρησιμοποιήσουν ως βάση, για να δείξουν το έκθεμα στις υπόλοιπες ομάδες και να δώσουν τις σχετικές πληροφορίες.

Εάν η τάξη σας δεν είναι γενικά ασκημένη στις παρουσιάσεις, πραγματοποιήστε μια συνολική παρουσίαση της δουλειάς των ομάδων στο τέλος, στην **αίθουσα 6**. Για τον σκοπό αυτό χρησιμοποιήστε υποστηρικτικά πλαστικοποιημένες εικόνες (φωτογραφίες των εκθεμάτων σε μέγεθος Α3 και συνοδευτικά σκίτσα), τις οποίες θα ζητήσετε από τους/τις υπαλλήλους του μουσείου. Με βάση τις εικόνες αυτές, κάθε ομάδα μπορεί να δείξει συνοπτικά στην υπόλοιπη τάξη όλα τα εκθέματα που διερεύνησε.

Μόλις ολοκληρωθεί η εργασία με βάση τα έντυπα στον χώρο έξω από την αίθουσα 6, μπειτε στην αίθουσα 7, προχωρήστε στο βάθος και ανεβείτε στο πατάρι (βλ. κάτοψη, εικ. 3), όπου θα παίξετε το παιχνίδι γνώσεων. Ανεβαίνοντας τη σκάλα στα δεξιά μπορείτε να δείτε μαζί με τα παιδιά τη μεγάλη φωτογραφία ενός **παραδοσιακού κλιβάνου** (20^{ος} αι.) από την Κρήτη για το ψήσιμο των πήλινων αγγείων. Ο φούρνος που απεικονίζεται είναι παρόμοιος με τους βυζαντινούς. Οι κλιβανοί είχαν σε γενικές γραμμές ύψος γύρω στα δυο μέτρα και ήταν εσωτερικά χωρισμένοι οριζόντια σε τρία μέρη: είχαν ένα τμήμα σκαμμένο στο έδαφος για τη φωτιά, έπειτα ένα διάτρητο κεραμικό δάπεδο στο επίπεδο του εδάφους, που λειτουργούσε ως σχάρα, και τέλος ένα υπέργειο τμήμα, όπου στοιβάζονταν τα κεραμικά για το ψήσιμο. Στη φωτογραφία είναι ορατό μόνο το υπέργειο θολωτό τμήμα, με κλεισμένο το άνοιγμα απ' όπου τοποθετούσαν και έβγαζαν τα κεραμικά.

Γ. Το παιχνίδι γνώσεων «Σπίθα, φλόγα, φωτιά!»

Οι επιμέρους **παιδαγωγικοί στόχοι** του παιχνιδιού είναι οι μαθητές/τριες:

- να ψυχαγωγηθούν
- να εμπεδώσουν όσα έμαθαν κατά την περιήγησή τους στις τρεις αίθουσες του μουσείου
- να συνεργαστούν σε επίπεδο ομάδας και τάξης
- να εκφραστούν με μη λεκτικούς τρόπους επικοινωνίας με τη μέθοδο της δραματοποίησης

Η **διάρκεια** του παιχνιδιού είναι περίπου 45 λεπτά.

Τα παιδιά παραμένουν χωρισμένα στις ομάδες 1, 2, 3, 4, οι οποίες καλούνται να συμβάλουν σε έναν **κοινό στόχο** βοηθώντας τη Σπίθα να γίνει φλόγα κι έπειτα φωτιά. Το παιχνίδι έχει τη μορφή ενός ρολού μήκους πεντέμισι μέτρων, το οποίο βήμα-βήμα ξεδιπλώνεται στο πάτωμα από τους μαθητές/τριες, αποκαλύπτοντας την εικόνα της Σπίθας που σταδιακά μεγαλώνει. Συγκεκριμένα, κάθε ομάδα απαντά σε μία ερώτηση ή εκτελεί κάτι σε σχέση με όσα είδε και άκουσε προηγουμένως στο μουσείο. Μόλις ολοκληρώσει με επιτυχία, ξεδιπλώνει μία φορά την εικόνα (βλ. εικ. 4).

Το παιχνίδι γνώσεων **συνοδεύεται από τα εξής:**

- καρτέλα με οδηγίες
- «εστία των λέξεων» (κουτί με καρτέλες λέξεων)
- κουτί με υλικό που αφορά την πόρπη

Όλα τα παραπάνω θα τα παραλάβετε από το φυλακτικό προσωπικό της αίθουσας 7, όπου θα παίξετε το παιχνίδι.

2.

Για είναι τα τρία υλικά
που μπορείς να επεξεργαστεί ο άνθρωπος
με τη βοήθεια της φωτιάς;

Ομάδα 2

Εικόνα 4. Το παιχνίδι γνώσεων, καθώς ξεδιπλώνεται

Δ. Οδηγίες για το παιχνίδι γνώσεων «Σπίθα, φλόγα, φωτιά!»

Συγκεντρωθείτε στη δεξιά γωνία της αίθουσας 7 «Το λυκόφως του Βυζαντίου», ανεβαίνοντας τη σκάλα. Τα παιδιά κάθονται στο ξύλινο πάτωμα ανά ομάδες, με την πλάτη στα εκθέματα. Φροντίστε να αφήσετε επαρκή απόσταση από αυτά, ώστε να μην προκληθούν ζημιές αλλά και για να υπάρχει δυνατότητα να τα βλέπουν οι άλλοι επισκέπτες. Τοποθετήστε μπροστά στα παιδιά το παιχνίδι, έτσι ώστε αυτό να μπορεί να ξεδιπλωθεί στον υπόλοιπο επιμήκη χώρο, και δίπλα του την «εστία των λέξεων» και το κουτί για τις πόρπες.

Το παιχνίδι μένει διαρκώς στο πάτωμα, ώστε να ξεδιπλώνεται και για να είναι ορατή από το σύνολο της τάξης η εικόνα που σταδιακά αποκαλύπτεται.

Διαβάστε στα παιδιά την **καρτέλα με τις οδηγίες** φωναχτά, ώστε να τις ακούσουν όλοι/ες.

Η ομάδα 1 σηκώνεται μπροστά στο παιχνίδι, το ανοίγει στην πρώτη ερώτηση και ένας/μία τη διαβάξει σε όλη την τάξη. Τα μέλη της ομάδας συνεργάζονται για να βρουν τη σωστή απάντηση. Μόλις απαντήσουν, ξεδιπλώνουν το παιχνίδι μια φορά και κάθονται στη θέση τους. Ακολουθούν με τη σειρά οι υπόλοιπες ομάδες. Κάθε ομάδα παίζει συνολικά τρεις φορές.

Το παιχνίδι ζητά από τα παιδιά α) να θυμηθούν κάτι, β) να επιλέξουν συγκεκριμένες λέξεις από την «εστία των λέξεων» (εικ. 5), γ) να αναπαραστήσουν ένα από τα εκθέματα με παντομίμα ή, στην περίπτωση της πόρπης, να δείξουν τη χρήση της χρησιμοποιώντας το υλικό που υπάρχει στο κουτί (υφάσματα και αντίγραφα πόρπης) (εικ. 6).

Οι πόρπες για τις οποίες γίνεται λόγος στο εκπαιδευτικό πρόγραμμα (φύλλο εργασίας 3) εκτίθενται στην αίθουσα 3 και ήταν μεταλλικά εξαρτήματα που χρησιμοποιούνταν για να στερεώνουν τα ενδύματα (εικ. 7). Λόγω του σχήματός τους οι πόρπες αυτού του τύπου ονομάζονται δρεπανόσχημες.

Εικόνα 5. Η «εστία των λέξεων»

Εικόνα 6. Το κουτί με το υλικό για την πόρπη

Εικ. 7. Η χρήση της πόρπης

Αν μια ομάδα δυσκολεύεται ιδιαίτερα να θυμηθεί κάτι, μπορεί να δεχτεί βοήθεια από τις υπόλοιπες, καθώς βασικός στόχος του παιχνιδιού είναι η συνεργασία μεταξύ των μελών της ομάδας αλλά και όλης της τάξης.

Στο ίδιο πλαίσιο, μόλις ξεδιπλωθεί ολόκληρη η εικόνα του παιχνιδιού, είναι σημαντικό να επιβραβεύσετε όλους/ες για την επιτυχημένη προσπάθεια και για τη βοήθειά τους προς τη Σπίθα, τονίζοντας την αξία που έχει η συνεργασία για έναν κοινό στόχο.

Τελειώστε το πρόγραμμα ρωτώντας τους μαθητές/τριες να σας πουν τις εντυπώσεις τους από αυτό.

Συγκεντρώστε το υλικό που χρησιμοποιήσατε και παραδώστε το στους φύλακες στην είσοδο του Μουσείου. Τα φύλλα εργασίας που συμπλήρωσαν τα παιδιά είναι δικά σας.

Τα αντικείμενα του εκπαιδευτικού προγράμματος

Αίθουσα 1

Χάλκινο λυχνάρι, (εικ. 8), φύλλο εργασίας 1
Πήλινο λυχνάρι, (εικ. 8), φύλλο εργασίας 2
Γυάλινη καντήλα, (εικ. 8), φύλλο εργασίας 3
Χάλκινη καντήλα, (εικ. 8), φύλλο εργασίας 4

Αίθουσα 3

Πήλινο αγγείο, (εικ. 9), φύλλο εργασίας 1
Γυάλινο αγγείο, (εικ. 10), φύλλο εργασίας 2
Μεταλλική πόρπη, (εικ. 11), φύλλο εργασίας 3
Πήλινο λυχνάρι, (εικ. 12), φύλλο εργασίας 4

Αίθουσα 6

Σιδερένιο ψαλίδι, (εικ. 14), φύλλο εργασίας 1
Πήλινο τσουκάλι, (εικ. 13), φύλλο εργασίας 2
Πήλινο λαγήνι, (εικ. 13), φύλλο εργασίας 3
Σιδερένιο πέταλο ζώου, (εικ. 15), φύλλο εργασίας 4

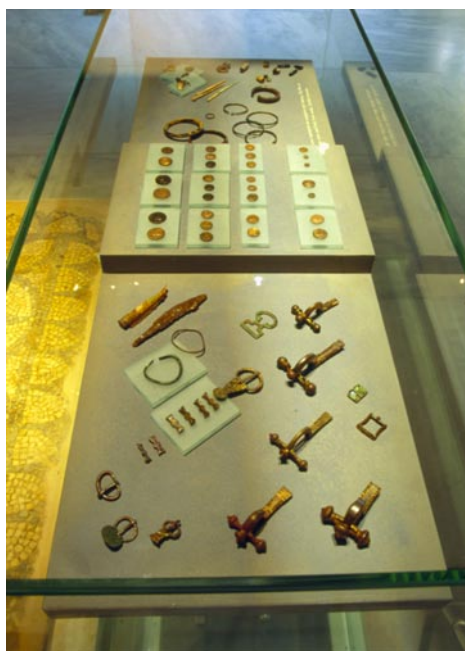
Εικόνα 8. Αίθουσα 1 «Ο βυζαντινός ναός», η βιτρίνα που περιέχει τα αντικείμενα για όλες τις ομάδες

Εικόνα 9. Αίθουσα 3 «Από τα Ηλύσια Πεδία στο χριστιανικό Παράδεισο», δεξιά οι βιτρίνες με τα πήλινα αγγεία για το φύλλο εργασίας 1

Εικόνα 10. Αίθουσα 3 «Από τα Ηλύσια Πεδία στο χριστιανικό Παράδεισο», οι βιτρίνες με τα γυάλινα αγγεία για το φύλλο εργασίας 2

Εικόνα 11. Αίθουσα 3 «Από τα Ηλύσια Πεδία στο χριστιανικό Παράδεισο», οι βιτρίνες με τις πόρπες για το φύλλο εργασίας 3

Εικόνα 12. Αίθουσα 3 «Από τα Ηλύσια Πεδία στο χριστιανικό Παράδεισο», οι βιτρίνες με τα πήλινα λυχνάρια για το φύλλο εργασίας 4

Εικόνα 13. Αίθουσα 6 «Το βυζαντινό κάστρο», τσουκάλια και λαγήνια, φύλλα εργασίας 2 και 3

Εικόνα 14. Αίθουσα 6 «Το βυζαντινό κάστρο», τα ψαλίδια, φύλλο εργασίας 1

Εικόνα 15. Αίθουσα 6 «Το βυζαντινό κάστρο», πέταλα, φύλλο εργασίας 4

Πρακτικές οδηγίες για να οργανώσετε την επίσκεψή σας στο Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού

Τι πρέπει να γνωρίζετε

- Για να υλοποιήσετε εκπαιδευτικό πρόγραμμα μόνοι σας στον χώρο του μουσείου θα πρέπει να κλείσετε **ραντεβού**.
- Η είσοδος στο Μουσείο για τα σχολικά τμήματα και τους εκπαιδευτικούς που τα συνοδεύουν είναι **δωρεάν**.
- Συμμετέχει **ένα μόνο σχολικό τμήμα κάθε φορά (ως 25 άτομα)**.
- Χρειάζεται να συμμετέχουν ενεργά **δύο εκπαιδευτικοί**.
- Κατά τη διάρκεια του εκπαιδευτικού προγράμματος **οι 4 αίθουσες στις οποίες υλοποιείται παραμένουν ανοικτές** και για τους υπόλοιπους επισκέπτες του μουσείου.

Πώς να προετοιμαστείτε για την επίσκεψή σας

- Μελετήστε το σχετικό εκπαιδευτικό υλικό (διαθέσιμο και στην ιστοσελίδα του μουσείου, www.mbp.gr). Για οποιαδήποτε διευκρίνιση, επικοινωνήστε με τα Εκπαιδευτικά Προγράμματα (2313-306400, mbp@culture.gr).
- Επικοινωνήστε με το μουσείο (τηλ. 2313-306400) για να ορίσετε ημερομηνία και ώρα επίσκεψης, διευκρινίζοντας ότι θα υλοποιήσετε το εκπαιδευτικό πρόγραμμα «Σπίθα, φλόγα, φωτιά!».
- Επισκεφτείτε μόνοι/ες το μουσείο πριν την υλοποίηση της δράσης, για να εξοικειωθείτε με τους χώρους και τα εκθέματα και να σχεδιάσετε την επίσκεψή σας.

Τι πρέπει να κάνετε στο σχολείο πριν το εκπαιδευτικό πρόγραμμα

- Προετοιμάστε τους μαθητές/τριές σας (βλ. ενότητα «Σύντομη προετοιμασία στην τάξη πριν την επίσκεψη»).
- Χωρίστε τα παιδιά σε τέσσερις ομάδες, προκειμένου με την άφιξή σας στο μουσείο να εξοικονομήσετε χρόνο αλλά και για να αποφευχθεί η φασαρία.

Τι πρέπει να κάνετε μόλις φτάσετε στο μουσείο

- Ενημερώστε το προσωπικό της υποδοχής ότι έχετε κλείσει ραντεβού για να υλοποιήσετε μόνοι σας το εκπαιδευτικό πρόγραμμα «Σπίθα, φλόγα, φωτιά!».

- Συνεννοηθείτε για το πού θα αφήσουν οι μαθητές/τριες τα πράγματά τους (τσάντες, πανωφόρια).
- Ζητήστε το **υλικό** του εκπαιδευτικού προγράμματος (τα **4 έντυπα**, **πινακίδες** για να ακουμπούν τα παιδιά τα έντυπα και να γράφουν πάνω σ' αυτά, **μολύβια** και, εφόσον επιλέξετε τον συνοπτικό τρόπο παρουσίασης, τις **πλαστικοποιημένες φωτογραφίες και τα σκίτσα**), καθώς και το **έντυπο αξιολόγησης του εκπαιδευτικού**.
- Το **παιχνίδι γνώσεων** θα το παραλάβετε σε δεύτερη φάση από το φυλακτικό προσωπικό της αίθουσας 7.
- Πριν ξεκινήσετε, συζητήστε με τους μαθητές/τριές σας ποια πρέπει να είναι η συμπεριφορά στο μουσείο (βλ. ενότητα «Σύντομη προετοιμασία στην τάξη πριν την επίσκεψη»)

Στο τέλος του εκπαιδευτικού προγράμματος

- Παραδώστε στην υποδοχή το σύνολο του υλικού που σας παρέιχε το μουσείο εκτός από τα φύλλα εργασίας, που ανήκουν σε σας.
- Συμπληρώστε το έντυπο αξιολόγησης και παραδώστε το στην υποδοχή. Μπορείτε ακόμη να το στείλετε με email (mbp@culture.gr) με τη σημείωση «Αξιολόγηση εκπαιδευτικού προγράμματος». Συμμετέχοντας στην αξιολόγηση συμβάλλετε στη βελτίωση του εκπαιδευτικού προγράμματος, καθώς και της εξυπηρέτησής σας από το μουσείο!

Στο σχολείο μετά την επίσκεψη

Ως κλείσιμο του εκπαιδευτικού προγράμματος προτείνουμε την προβολή στην τάξη τριών βίντεο μικρής χρονικής διάρκειας που υπάρχουν στο διαδίκτυο, με θέμα τις τεχνικές της μεταλλουργίας και της υαλουργίας.

Το πρώτο αφορά τη μεταλλουργία και είναι ένα βίντεο πειραματικής αρχαιολογίας. Η πειραματική αρχαιολογία είναι κλάδος της αρχαιολογικής έρευνας που ασχολείται με την εκτέλεση προσεκτικά ελεγχόμενων πειραμάτων, τα οποία βοηθούν στην ερμηνεία της αρχαιολογικής μαρτυρίας. Το συγκεκριμένο βίντεο έχει θέμα την τήξη του μπρούντζου (σε ανοιχτή φωτιά, μέσα σε λάκκο μικρού βάθους) και στη συνέχεια τη χύτευση μέσα σε μήτρες. Ο τίτλος του είναι “Le métal”.

<https://www.youtube.com/watch?v=k600JRm-0jk>

Το δεύτερο βίντεο αφορά επίσης τη μεταλλουργία και συγκεκριμένα την κοπή και τη σφυρηλάτηση σιδήρου με παραδοσιακές τεχνικές. Μπορείτε να το αναζητήσετε στο youtube με τον τίτλο “Technique forge fabrication support” (4/4).wmn (Πρόκειται για το τέταρτο βίντεο μιας σειράς με τον ίδιο τίτλο, τα οποία είναι ολιγόλεπτα).

<http://www.youtube.com/watch?v=JGfSI0C2Tm0&feature=related>

Τέλος, το τρίτο βίντεο αφορά την υαλουργία (τεχνική εμφύσησης) και δημιουργήθηκε από το Βρετανικό Μουσείο, στο πλαίσιο έκθεσης που είχε διοργανωθεί το 2011 για το Αφγανιστάν. Στο βίντεο παρακολουθούμε τη δημιουργία ενός γυάλινου αγγείου σε σχήμα ψαριού, που αποτελεί αντίγραφο ενός από τα εκθέματα. Ο τίτλος του είναι “Making a glass fish replica”.

<https://www.youtube.com/watch?v=jEeUCt0vNCI>

Βιβλιογραφία

Αντωνάρας, Α. (2009). Η τεχνολογία της υαλουργίας κατά τη ρωμαϊκή και την παλαιοχριστιανική εποχή. *Ύαλος, Ημερίδα Συντήρησης Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης*. Διαθέσιμο στο διαδίκτυο στη διεύθυνση:

<http://archive.eclass.uth.gr/eclass/modules/document/file.php/SEAD307/%CE%97%20%CF%84%CE%B5%CF%87%CE%BD%CE%BF%CE%BB%CE%BF%CE%B3%CE%AF%CE%B1%20%CF%84%CE%B7%CF%82%20%CF%85%CE%B1%CE%BB%CE%BF%CF%85%CF%81%CE%B3%CE%AF%CE%B1%CF%82%20%CE%BA%CE%B1%CF%84%CE%AC%20%CF%84%CE%B7%20%CF%81%CF%89%CE%BC%CE%B1%CF%8A%CE%BA%CE%AE%20%CE%BA%CE%B1%CE%B9%20%CF%84%CE%B7%CE%BD%20%CF%80%CE%B1%CE%BB%CE%B1%CE%B9%CE%B9%CF%87%CF%81%CE%B9%CF%83%CF%84%CE%B9%CE%B1%CE%BD%CE%B9%CE%BA%CE%AE%20%CE%B5%CF%80%CE%BF%CF%87%CE%AE.pdf>

Τελευταία επίσκεψη 13/1/2021

Καλογήρου, Ά. και Ούρεμ-Κώτσου, Ντ., (2013). Νεολιθική κεραμική στη Μακεδονία, στο Δ. Γραμμένος (επιμ.), *Προ-ιστορήματα, Μελέτες για την προϊστορική Μακεδονία*, Παράρτημα Νο 1. Διαθέσιμο στο διαδίκτυο στη διεύθυνση:

<https://proistoria.files.wordpress.com/2012/08/18-cebaceb1cebbcebfceb3ceaecf81cebfcf85-ceb1-cebfcf8dcf81ceb5cebc-cebacf8ecf84cf83cebfcf85-cebd-cebdceb5cebfcebbceb9ceb8ceb9ceba.pdf>

Τελευταία επίσκεψη 13/1/2021

Ντούμας, Χρ. (2009, 24/05). Αρχαιολογία της Φωτιάς. *Η Καθημερινή*. Διαθέσιμο στο διαδίκτυο στη διεύθυνση:

<http://www.kathimerini.gr/359053/article/politismos/arxeio-politismoy/h-arxaiologia-ths-fwtiias>

Τελευταία επίσκεψη 13/1/2021

Σέλελη, Α. (2012). *Παντέχνου πυρός σέλας – Λαμπερές Ιστορίες φωτιάς*. Έντυπο για την επικοινωνιακή δράση πανελλαδικής εμβέλειας «Περιβάλλον και Πολιτισμός» 2012. Υπουργείο Παιδείας, Θρησκευμάτων, Πολιτισμού και Αθλητισμού, Γενική Γραμματεία Πολιτισμού, Τμήμα Εκπαιδευτικών Προγραμμάτων και Επικοινωνίας.

Προέλευση εικόνων:

Αρχείο Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού

Φωτογράφοι: Ζουμπουρτικούδης Σ., Καρτσόγλου Θ., Σκιαδαρέσης Μ., Τσιόκας Ν., Φαφαλής Γ., Χαϊδεμένος Σ.

ΜΟΥΣΕΙΟ
ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ
ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

Εκπαιδευτικά Προγράμματα

Λεωφ. Στρατού 2, Θεσσαλονίκη, τηλ. 2313 306400

<http://www.mbp.gr>

Χορηγός

